

Rik Peels – Seculier christen zijn

Dietrich Bonhoeffer als inspiratiebron

Werk van en over Bonhoeffer is booming. Het is volgens mij niet overdreven om te zeggen dat de afgelopen jaren sprake is van een ware Bonhoeffer renaissance, met name in orthodoxe en dan vooral evangelicale hoek. In de Angelsaksische wereld, maar ook in Nederland, worden zijn boeken keer op keer vertaald en opnieuw gedrukt.

Bonhoeffer doet het goed

Het leven van Bonhoeffer is inmiddels meerdere keren – helaas meestal niet al te best – verfilmd en wordt vanuit allerlei verschillende perspectieven beschreven in nieuwe biografieën. Van het boek *Dietrich Bonhoeffer: Pastor, martelaar, profeet, spion* die de Amerikaanse theoloog Eric Metaxas schreef, werden maar liefst 800.000 exemplaren verkocht. Ook lutherse, anglicaanse en rooms-katholieke christenen lezen Bonhoeffer graag.

Je kunt je afvragen waarom dit het geval is. De Duitse theoloog, dominee en verzetsstrijder die uiteindelijk door de nazi's op 39-jarige leeftijd werd opgehangen, raakt iets in ons. Mijns inziens heeft dit te maken met de omstandigheden waarin Bonhoeffer leefde en schreef die in een specifiek opzicht lijken op de huidige omstandigheden van veel christenen, althans in West-Europa: het lijkt erop dat de kerk haar geloofwaardigheid kwijtgeraakt is en irrelevant geworden is. Wat betekent het om in zo'n situatie christen te zijn en hoe doe je dat? Wie ben ik als christen in deze tijd en in deze omgeving? Dat is de vraag die Bonhoeffer probeert te beantwoorden in zijn werk en het is een vraag waar heel wat mensen vandaag de dag mee worstelen.¹

Een biografie over de mens Bonhoeffer

De nieuwe levensbeschrijving van de hand van de Amerikaanse religiewetenschapper Charles Marsh voegt iets belangrijks toe aan de bestaande literatuur. Hij gaf zijn boek de karakteristieke titel *Strange Glory* mee: Bonhoeffer is bevangen door Gods genade en weet dat het iets is dat van buiten onze belevingswereld naar ons toekomt: vriendelijk, oordelend, onvoorspelbaar, ongrijpbaar. Het werk is schitterend vertaald door Linda Jansen onder de titel *Licht in het duister*, waarmee zij verwijst naar het mysterie waardoor Bonhoeffer zich gegrepen wist en tevens naar de manier waarop hij zelf een licht is geweest in een tijd die voor heel de wereld donker was.

Eberhard Bethge schreef decennia geleden een gedetailleerde *theologische* biografie en de levensbeschrijving door Eric Metaxas heeft een evangelicale en vaak zelfs een *apologetische* inslag. Marsh produceerde wat je wel een *antropologische* biografie zou kunnen noemen: hierin krijgen we veel meer te zien van de *persoon* Bonhoeffer. Van zijn vertwijfelde zoektocht naar licht in het duister. Van zijn vragen – vaak zonder het antwoord te weten – naar hoe het evangelie nog relevant was nu de kerk in Duitsland zichzelf irrelevant had gemaakt. En vooral ook van de zoektocht naar het antwoord op de vraag die Bonhoeffer zichzelf elke keer weer stelde: wie ben ik eigenlijk? Dit betekent niet dat de biografieën van bijvoorbeeld Bethge en Metaxas niet de moeite waard zouden zijn; integendeel, ze bieden met name als het gaat om theologische diepgang een mooie aanvulling op het boek van Marsh.

Marsh loopt aan de hand van mooie anekdotes de belangrijkste gebeurtenissen in het leven van Bonhoeffer langs. Het beeld dat hij schetst is dat van iemand die muziek, sport en studie met gemak combineert – en zelfs in al deze dingen excelleert. We zien een jongen die op al zijn dertiende besluit om theologie te gaan studeren en een obsessie heeft met de eeuwigheid. Een mondaine, elite figuur, die houdt van dansen (voor de liefhebbers: open wals, de quadrille en de française), tennissen, piano spelen, skiën, reizen, schermen, het bezoeken van opera's en ga zo maar door. Er zijn hele perioden waarin hij nauwelijks studeert. De

ene keer voelt hij zich daar schuldig om, de andere keer amuseert hij zich erover. Een jonge man die tijdens zijn bezoek aan Italië diep onder de indruk is van de rooms-katholieke kerk en dan met name haar universaliteit, vroomheid en overweldigende liturgie. In vergelijking daarmee vindt hij het Duitse lutheranisme maar provinciaal, nationalistisch en kleinburgerlijk. Tijdens een bezoek aan Noord-Afrika wordt hij getroffen door de manier waarop de islam het hele leven doordrenkt.

Eenzaamheid

32

Theologisch, zo beschrijft Marsh raak, voelt Bonhoeffer zich bijna nergens helemaal thuis. De gevestigde theologie in Berlijn is alleen academisch relevant, niet gegrond in de werkelijkheid van alledag en veel te liberaal, de dialectische theologie van Karl Barth is hem te transcendentiaal, de Amerikaanse theologie van onder anderen Reinhold Niebuhr maakt indruk op Bonhoeffer maar is uiteindelijk te pragmatisch. Hij gaat zijn eigen weg en wordt lange tijd door verschillende partijen gedoogd, totdat hij vanwege zijn concrete keuzes uiteindelijk de theologische faculteit van Berlijn moet verlaten. Omdat het academische leven een intellectueel spel is geworden dat geen verschil meer maakt voor hoe we ons leven gestalte geven, zegt Bonhoeffer op een goed moment dat hij niet meer in de universiteit gelooft.²

– Op persoonlijk vlak is Bonhoeffer in heel wat opzichten een eenzame man –

Ook op persoonlijk vlak is Bonhoeffer in heel wat opzichten een eenzame man en meer dan andere biografen legt Marsh hier de vinger bij. Bonhoeffer heeft een intens verlangen naar vriendschap en acceptatie. Bij zijn ouders voelt hij zich uiteindelijk alleen en vrienden maken gaat hem niet gemakkelijk af. De grote uitzondering is Eberhard Bethge, met wie hij een innige band ontwikkelt. Die band gaat naar de begrippen van onze tijd ver, heel ver. Ze reizen veel samen, slapen op dezelfde kamer,

hebben een gemeenschappelijke bankrekening, in sommige perioden stuurt Bonhoeffer hem dagelijks een brief, en als ze uitgaan wil Dietrich hem nog wel eens voorschrijven welke kleren Bethge moet aantrekken. Bonhoeffer is in hun vriendschap veeleisend en verschillende keren neemt Bethge bewust wat meer afstand. Op diverse plaatsen in zijn boek suggereert Marsh dan ook dat Bonhoeffer homoseksuele gevoelens koesterde voor Bethge – gevoelens die niet wederzijds zouden zijn geweest. Op zich is het natuurlijk een relevante vraag voor een biografie of Bonhoeffer homoseksueel was. Maar Marsh heeft weinig oog voor culturele verschillen tussen vriendschappen van toen en nu. Ook maakt hij de kwestie groter dan ze is: voor zover ik kan zien, maakt het uiteindelijk weinig verschil voor de manier waarop wij nu gebruikmaken van Bonhoeffer's theologie.

Waarom het boek van Marsh de moeite waard is

Een van de mooie dingen aan de biografie van Marsh is dat hij, zonder dit expliciet te betogen, laat zien dat Bonhoeffer niet gekaapt kan worden door de evangelische beweging, door de liberale bewe-

– Bonhoeffer kan niet gekaapt worden door welke beweging dan ook –

ging, of door welke beweging dan ook. Bonhoeffer was een mens die voortdurend op zoek was, regelmatig van opvatting veranderde, afweek van de koers van de kerk in zijn tijd, maar ook een gemis ervoer in de seculiere wereld om hem heen, iemand die Jezus probeerde te volgen, wat de ene keer tot de ene en de andere keer tot de andere opvatting leidde. Als iemand wars was van een leerstelsel of dogmatisch systeem, dan was het Bonhoeffer.

Marsh laat zien hoe Bonhoeffer al aan het begin van zijn leven, gedurende zijn tijd in Spanje, zich vertwijfeld afvraagt wat het christendom nog te betekenen heeft voor een club mensen die een betere manier gevonden heeft om de zondagmorgen te besteden dan een kerkbezoek. Helder schetst hij hoe

1 Bonhoeffers theologie langzaam gestalte krijgt door
2 wat hij meemaakt; hoe hij bijvoorbeeld in Amerika
3 tot de overtuiging komt dat voor de theoloog met
4 zijn visie ook persoonlijk iets op het spel moet staan
5 omdat hij anders niet geloofwaardig is. Eerlijk is hij
6 over de zwakke kanten van Bonhoeffer, zoals zijn
7 geploeter om het seminarie in Finkenwalde goed te
8 runnen en de fouten die hij daarin maakte, zoals het
9 feit dat hij ervoor zorgde dat zo ongeveer iedereen
10 behalve hij zelf corvee moest doen.

11 Het belangrijkste is dat Marsh meer dan andere
12 biografen laat zien dat het leven van Bonhoeffer
13 geen mooi, coherent geheel was. We vinden bij Bon-
14 hoeffer evangelicale trekken, orthodoxe trekken,
15 liberale trekken met grote bewondering voor figuren
16 als de dogmenhistoricus Adolf von Harnack, elitaire
17 trekken, trekken van bewogenheid, seculiere trek-
18 ken, relaties die mooi zijn en tegelijk in sommige op-
19 zichten misschien wat ongezond, zoals met Bethge
20 en later met zijn achttien jaar jongere verloofde, Ma-
21 ria von Wedemeyer. Iemand die, hoewel hij al begin
22 jaren dertig waarschuwt tegen Hitler als antichrist,
23 zelf stukje bij beetje moest leren zijn nationalisme
24 op te geven. Het is kortom een mensenleven.

25 **In het spoor van Bonhoeffer**

26 Er worden niet alleen biografieën over Bonhoeffer
27 geschreven, maar ook boeken die geïnspireerd zijn
28 door zijn theologie. Een recent voorbeeld is van de
29 hand van Wim Dekker (1950), die werkzaam is als
30 predikant in de Protestantse Kerk in Nederland en
31 bij de IZB, een missionaire organisatie binnen de
32 РКН. Al eerder schreef hij *Marginaal en missionair*
33 (2011). Zijn missionaire visie ontwikkelt hij verder in
34 *Tegendraads en bij de tijd. Verder in het spoor van*
35 *Bonhoeffer* (2015).

36 Met dit boek wil Dekker het werk van Bonhoeffer
37 toegankelijk maken voor mensen die inspiratie en
38 vernieuwing zoeken in een seculiere tijd waarin de
39 kerk een marginaal verschijnsel in de samenleving is
40 geworden. In die opzet is het boek naar mijn idee
41 niet volledig geslaagd, hoewel dit natuurlijk ook
42 geen gemakkelijke opgave is. Het is primair een
43 boek geworden waarin de auteur zijn eigen mening
44 over de plaats van de kerk in een seculiere samenle-
45 ving presenteert en zijn opvatting regelmatig

46 onderbouwt met citaten van Bonhoeffer. Daar is op
zich niet zoveel mis mee, maar het helpt niet altijd
om Bonhoeffers werk toegankelijker te maken.
Daarvoor geeft hij te weinig uitleg over de ontwikke-
ling van Bonhoeffers visie in de loop van de tijd en
de positionering van Bonhoeffers gedachten in zijn
eigen cultureel-historische omstandigheden. Wel
zijn de essays van Dekker sterk door het gedachte-
goed van Bonhoeffer gekleurd. Dit kan de lezer

– Het boek van Dekker is sterk door het gedachtegoed van Bonhoeffer gekleurd –

inspireren om zich verder in Bonhoeffer te verdie-
pen. Een biografie als die van Marsh zou dan een
goede eerste stap kunnen zijn, bijvoorbeeld in
combinatie met recente vertalingen van de meer
toegankelijke werken van Bonhoeffer (2003; 2005;
2014).

Het boek van Dekker zal niet zo snel mensen
overtuigen die er niet al net zo over denken. Nu is
het in het algemeen moeilijk mensen van iets te
overtuigen waarvan ze niet al overtuigd zijn. Maar
Dekker had hierin nog wat meer in het spoor van
Bonhoeffer zelf kunnen wandelen. Met instemming
haalt hij deze woorden van Bonhoeffer aan: ‘Laat
de dode Luther toch eindelijk eens met rust en
luister naar het evangelie, lees de Bijbel, hoor Gods
Woord’ (pp. 196-197). Zelf citeert Dekker de Bijbel
slechts sporadisch. Het is wat dat betreft meer een
uiteenzetting van zijn eigen overtuigingen, geïl-
lustreerd met citaten uit het werk van Bonhoeffer.
Hierin verschilt het van boeken als *Vreemdelingen*
en priesters (2015) van Stefan Paas, die aan de hand
van de geschiedenis van het volk Israël in balling-
schap poogt te laten zien hoe een kleine christelijke
gemeenschap zoutend zout kan zijn in een seculiere
samenleving.

Dekker is duidelijk goed thuis in het werk van
Bonhoeffer en weet wat Bonhoeffer meer dan
zeventig jaar geleden schreef op allerlei actuele
vragen toe te passen. Een enkele keer laat Dekker
Bonhoeffer buikspreken. In *gemeenschappelijk*

Leven benadrukt Bonhoeffer bijvoorbeeld dat de gemeente van Christus een *geestelijke* en niet een *psychologische* entiteit is: we zijn als broers en zussen in Christus aan elkaar gegeven, en niet omdat we elkaar zo aardig vinden of dezelfde hobby's hebben of iets dergelijks. Dekker gebruikt dit waardevolle punt van Bonhoeffer vervolgens echter ook om mensen te berispen die van kerk wisselen omdat die beter bij hen past in hun nieuwe levensfase. Dekker schroomt zelfs niet om in dit opzicht ook een parallel met seriële monogamie te trekken. Het is op zijn minst fragwürdig of Bonhoeffer dit inderdaad bedoelde – kunnen mensen geen goede praktische redenen hebben om van gemeente te wisselen? Bovendien lijkt het me geen wijze keuze om in een boek als dit uitgebreid aandacht te besteden aan relatief perifere zaken: de vraag was hoe we christen kunnen zijn in een seculiere samenleving en dit leidt de aandacht alleen maar af van waar het werkelijk om gaat.

Vijf redenen om dit boek te lezen

Hoewel het boek dus een paar minpunten heeft, zijn er genoeg goede redenen om het aan te schaffen en te lezen. Ten eerste onderstreept Dekker meerdere keren wat de kern is van christelijke gemeente zijn: het eendrachtig samen zijn als kleine gemeenschap, het goede doen, bidden en wachten op God. Deel hebben aan Jezus' leven, lijden en opstanding, daar gaat het om. We hoeven niet terug te keren naar een christelijke cultuur waarin de volkskerk domineert en we hoeven ook niet de wereld te veroveren. We kunnen prima agnostisch zijn op punten waar voorgaande generaties misschien dachten heel wat te weten. Als Jezus Christus maar centraal staat.

– Dekker doet recht aan de breedte van Bonhoeffers theologie –

Ten tweede citeert Dekker uit bijna alle belangrijke niet-academische werken van Bonhoeffer en komt daardoor tot een rijke variëteit aan gedachten: *Navolging*, *Leven met elkaar*, *Verzet en overgave*, de prekenverzamelingen *Beter dan het leven* en *Uit genade alleen*, *Aanzetten voor een ethiek* en *Bidden*

met de Psalmen. Een introductie op Bonhoeffer is dit mijns inziens niet helemaal, maar hij doet hiermee, net als Marsh, wel recht aan de breedte van Bonhoeffers theologie.

Ten derde is het een *nuchter* en *realistisch* werk. Dekker aanvaardt dat we in een seculiere cultuur leven en dat het voorheen, in een cultuur die in zekere zin christelijker was, niet per se beter was. We moeten kijken waartoe God ons roept in deze nieuwe situatie. Zo schrijft hij al aan het begin van het boek: 'Een cultuur valt niet te ontkennen, we moeten linksom of rechtsom ermee dealen. We moeten ook niet denken dat de voorafgaande cultuur, waarin het collectieve meer op de voorgrond stond, in alle opzichten beter was of in ieder geval veel dichter bij het evangelie stond.' (p. 17)

Ten vierde durft Dekker *persoonlijk* te zijn. Regelmatig komt hij met verhalen over zijn eigen ervaringen als predikant, als missionair werker en soms ook gewoon als christen en tussen de regels door zien we zijn eigen teleurstelling, verdriet, verwachting en hoop. Hij schrijft dit boek niet primair als theoloog of als kerkelijk werker, maar als mens en als christen, die getroffen is door Gods genade en die de onweerstaanbare drang voelt om daar iets mee te doen.

Ten vijfde is Dekker *consequent*. Als hij kritisch is naar wat hij als de huidige individualistische en subjectivistische tijdgeest beschouwt, dan zegt hij dat deze elementen ook niet geheel vreemd zijn aan de piëtistische stroming waarbinnen hij zelf opgroeide. Hij bevraagt zichzelf en zijn eigen traditie, waarmee hij de lezer voor zich wint en zelf geloofwaardig wordt, omdat duidelijk is dat Dekker geen punten naar voren zal brengen voordat hij ze zelf aan zijn eigen kritiek heeft onderworpen.

Wie ben ik?

De boeken van Marsh en Dekker laten zien dat we bij Bonhoeffer inspiratie kunnen vinden voor de manier waarop je christen kunt zijn in een seculiere tijd. Je zou kunnen zeggen dat Bonhoeffer een *seculier christen* was: iemand die Jezus wilde volgen en tegelijkertijd onderdeel was van een cultuur die niet langer christelijk maar seculier geworden was en daarin volop, als christen, participeerde.

1 Dit betekent niet dat er een recept – een serie richt-
 2 lijnen – is voor hoe je dat zou kunnen doen. Bonhoeffer
 3 zelf vraagt zich voortdurend af wie hij is. Wat is
 4 mijn essentie, hoe moet ik mezelf zien? Wie ben ik als

6 – Bonhoeffer vraagt zich voort- 7 durend af wie hij is – 8

9 mens en wie ben ik als christen in deze tijd waarin het
 10 christendom er niet meer toe lijkt te doen? Is wat ik
 11 geloof, waar ik voor wil leven, nog wel relevant in deze
 12 tijd? Als ik christen ben, waarom ervaar ik dan vaak
 13 niet de kracht en vreugde die je daarvan zou mogen
 14 verwachten? Met deze vragen heeft hij tot aan het
 15 einde van zijn leven geworsteld, strijdend met zijn
 16 eigen onvermogen en zijn eenzaamheid. Herkenbaar
 17 is Bonhoeffer's zoektocht naar wie hij eigenlijk was en
 18 inspirerend de manier waarop hij zichzelf uiteindelijk
 19 vindt. In 1944 schrijft hij, ongeveer een jaar voor zijn
 20 dood, dit gedicht (2003, 345-346):
 21

22
 23 Wie ben ik?
 24 Ze zeggen me vaak:
 25 je treedt uit je cel
 26 rustig blij en zeker
 27 als burchtheer uit zijn slot.
 28

29 Wie ben ik?
 30 Ze zeggen me vaak:
 31 je spreekt met de bewakers
 32 vrij rechtuit en vriendelijk
 33 als was je hun heer.
 34

35 Wie ben ik?
 36 Ze zeggen me ook:
 37 je draagt je zwarte dagen
 38 evenwichtig, glimlachend, trots
 39 als iemand die gewend is te overwinnen.
 40

41 Ben ik werkelijk
 42 wat anderen van mij zeggen?
 43 Of ben ik alleen
 44 wat ik weet van mijzelf:
 45 onrustig vol heimwee
 46 ziek als een gekooide vogel

snakkend naar lucht, als werd ik gewurgd
 hongerend naar kleuren
 naar bloemen en vogels
 dorstend naar een woord
 naar een mens dichtbij
 trillend van woede om willekeur
 om de geringste krenking
 opgejaagd wachtend op iets groots
 machteloos bang om vrienden
 in den vreemde
 moe en te leeg om te bidden
 te danken
 te werken
 murw en bereid om van alles afscheid te nemen?

Wie ben ik? De een of de ander?
 Ben ik nu de een en morgen de ander?
 Ben ik beiden tegelijk?
 Voor mensen een huichelaar
 en ben ik in mijzelf een verachtelijk huilende
 zwakkeling?
 Lijkt wat nog in mij is op een verslagen leger
 wanordelijk vluchtend na de verloren slag?

Wie ben ik? Ik ben de speelbal van mijn eenzaam
 vragen.
 Wie ik ook ben, Gij kent mij
 ik ben van U mijn God.³

Naar aanleiding van Charles Marsh, *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer* (New York: Alfred Knopf, 2014), vertaald door Linda Jansen, *Licht in het duister: Het leven van Dietrich Bonhoeffer* (Kampen: Kok, 2015), en Wim Dekker, *Tegendraads en bij de tijd. Verder in het spoor van Bonhoeffer* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015).

Dr. Rik Peels is postdoctoraal onderzoeker aan het Departement Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij doet onderzoek in de ethiek, de epistemologie en de godsdienstfilosofie. Later dit jaar verschijnt van zijn hand een studie naar de verantwoordelijkheid voor onze overtuigingen: Responsible Belief: An Essay at the Intersection of Ethics and Epistemology (New York: Oxford University Press, 2016).

Bibliografie

Bonhoeffer, Dietrich (2003). *Verzet en overgave. Brieven en aantekeningen uit de gevangenis* (Kampen: Ten Have).

Bonhoeffer, Dietrich (2005). *Beter dan het leven. Preken in crisisjaren* (Kampen: Ten Have).

Bonhoeffer, Dietrich (2014). *Verborgen omgang. Over leven in gemeenschap* (Kampen: Kok).

Dekker, Wim (2011). *Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpende kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum).

Dekker, Wim (2015). *Tegendraads en bij de tijd. Verder in het spoor van Bonhoeffer* (Zoetermeer: Boekencentrum).

Huijgen, Arnold (2015). 'We kunnen wel wat Bonhoeffer gebruiken', *Reformatorisch Dagblad*, zaterdag 12 december, 6-7.

Marsh, Charles (2014). *Strange Glory: A Life of Dietrich Bonhoeffer* (New York: Alfred A. Knopf). Vertaald door Linda Jansen, *Licht in het duister: Het leven van Dietrich Bonhoeffer* (Kampen: Kok, 2015).

Metaxas, Eric (2010). *Bonhoeffer: Pastor, Martyr, Prophet, Spy: A Righteous Gentile vs. the Third Reich* (Nashville: Thomas Nelson). In het Nederlands: *Dietrich Bonhoeffer: Pastor, martelaar, profeet, spion*, vert. Egbert Krikke (Heerenveen: Groen, 2012).

Paas, Stefan (2015). *Vreemdelingen en priesters. Christelijke missie in een postchristelijke samenleving* (Zoetermeer: Boekencentrum).

Noten

1. Ook Arnold Huijgen wijst er recentelijk op dat een van de oorzaken van de populariteit van Bonhoeffers werken gezocht moet worden in het feit dat christenen een kleine minderheid geworden zijn in een seculiere cultuur. Hij voegt daaraan toe dat de vraag naar de waarheid van het christelijk geloof levensgroot is geworden (Huijgen 2015). Ik zou willen zeggen dat *onder christenen* de vraag naar de waarheid en ook die naar de relevantie van het christelijk geloof levensgroot is geworden, maar dat de vraag naar de waarheid en de relevantie van het christelijk geloof bij de meeste Nederlanders niet eens aan de horizon opdoemt; de

vraag speelt in de levens van de meeste mensen geen enkele rol. 1
2. Wellicht een opmerking waarin menig academicus vandaag de dag zich zal herkennen als hij, verstikt door de marktwerking en doorgeslagen specialisatie, smacht naar de visie en bezieling waarmee hij ooit zijn werk begon. 2
3. Voor hun behulpzame redactionele commentaar dank ik Daniëlle van de Koot-Dees en Aart Nelderveen. Onderzoek voor dit artikel werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Templeton World Charity Foundation. Voor de inhoud ervan is alleen de auteur verantwoordelijk. 3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46